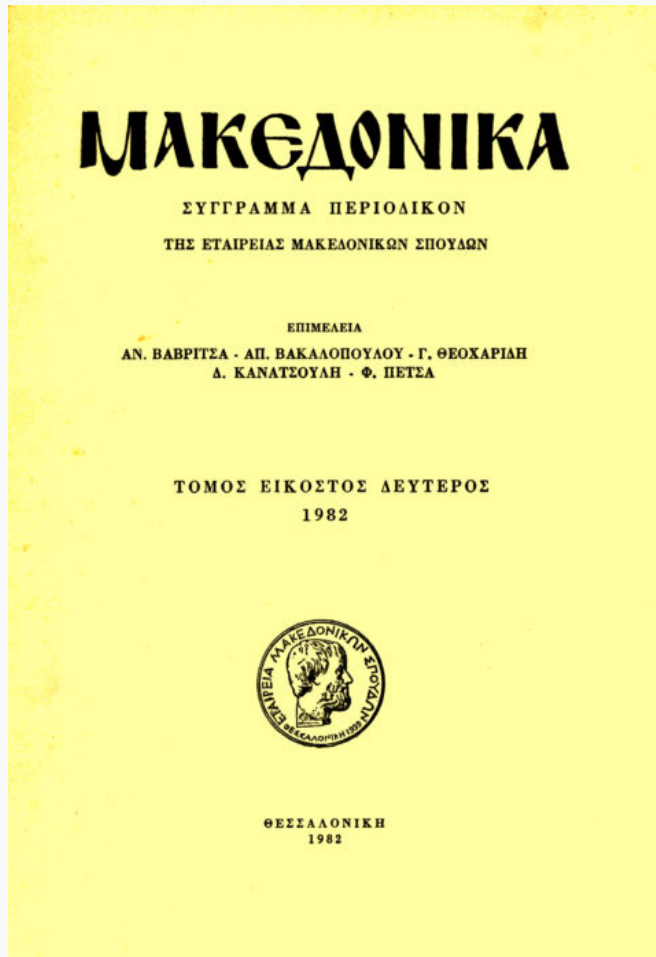

Μακεδονικά

Τόμ. 22, Αρ. 1 (1982)

Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714). Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής πνευματικής κίνησης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες κατά την προφαναριωτική περίοδο

Αθ. Αγγελόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.543](https://doi.org/10.12681/makedonika.543)

Copyright © 2014, Αθ. Αγγελόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αγγελόπουλος Α. (1982). Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714). Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής πνευματικής κίνησης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες κατά την προφαναριωτική περίοδο. *Μακεδονικά*, 22(1), 522-525. <https://doi.org/10.12681/makedonika.543>

του συγγραφέα, όμως ή σύνθεση, ή διάρθρωση, τό κριτικό πνεύμα, ή άκριβόλογη και σαφής διατύπωση είναι προσόντα τά όποία άξιολογούν τήν έργασία του Γ. Α. και τά όποία τήν κατατάσσουν άνάμεσα στα λιό σοβαρά έργα που άσχολούνται με τό πρόβλημα των δίκωγων ναών.

Γ. ΓΟΙΝΑΡΗΣ

Ἄ θ α ν ά σ ι ο ς Ε. Κ α ρ α θ α ν ά σ η ς, Οί Ἑλληνας λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714). Συμβολή στη μελέτη τής ελληνικής πνευματικής κίνησης στις παραδουνάβιες ήγεμονίες κατά τήν προφανρωτική περίοδο, έκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 279.

Πολύ δικαιολογημένα οί παραδουνάβιες ήγεμονίες αποτέλεσαν σ' όλην τήν περίοδο τής τουρκοκρατίας μιάν από τις πολυάριθμες έκείνες έοτίες, όπου ό καταδικώμενος Ἑλληνισμός βρήκε καταφυγή και άνέπτυξε στη συνέχεια τις δυνάμεις του. Για ένα λόγο παράπαν οί παραδουνάβιες ήγεμονίες έχουν μιάν ιδιαιτερότητα προκειμένου για τήν πολιτική και πνευματική μας ιστορία, άφού συνδέθηκαν άμεσα με τους Φαναριώτες τής Κωνσταντινούπολης. Είναι, άλλωστε, πολύ χαρακτηριστικό τό κλασικό βιβλίο του Ν. Iorga, *Byzance après Byzance*, όπου, ως γνωστόν, γίνεται λόγος για τις ποικίλες δραστηριότητες αυτού του Μεταβυζαντινού (και Νεοελληνικού άργότερα) κόσμου ο τις ρουμανικές χώρες. Ἐναν από τους δρόμους που άνοιξε στο βιβλίο του αυτό έρευνά τό κρινώμενο έδώ βιβλίο του κ. Ἄθ. Καραθανάση που άναφέρεται συγκεκριμένα στην παρουσία του ελληνικού στοιχείου στη Βλαχία κατά τήν άμεση προφανρωτική περίοδο (1676-1714). Με τό βιβλίο αυτό ό σ. προσπάθησε νά άνηγνύσει τις αίτιες, τους τρόπους, τις διεργασίες, αλλά και τά αποτελέσματα όλων αυτών των δραστηριοτήτων τής ελληνικής λογιοσύνης στη Βλαχία και όπως αυτά έμφανίστηκαν στην ελληνική (κύρια) και στη ρουμανική γραμματεία. Ἐχουμε δηλ. νά κάνουμε έδώ με μιá σειρά προβλημάτων που συγκεντρώνονται γύρω από τά πολιτιστικά φαινόμενα άπότοκα των εξελίξεων που φέρνει ή παρουσία των Ἑλλήνων στις ήγεμονίες σε μιá περίοδο όπου ό Ἑλληνισμός άφυπνίζεται και προσπαθεί νά συνδυάσει τή χριστιανική Ἐνατολή με τά προοδευτικά μηνύματα που έρχονται από τήν άναγεννημένη Εύρώπη.

Στό πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του (Ἡ Προετοιμασία, σσ. 23-28) ό κ. Καραθανάσης έρευνά τους φορεΐς που έδημιούργησαν τήν προφανρωτική αυτή περίοδο και που είναι τό Βυζάντιο, ή Ὁρθοδοξία και φυσικά οί λόγιοι, οί κληρικοί και οί έμποροι—πρόσωπα δηλ. που διέδωσαν τήν ελληνική γλώσσα και παιδεία· από τήν άλλη μεριά είναι, βέβαια, όρισμένοι έντόπιοι ήγεμόνες που έβοήθησαν καθετί ελληνικό και όρθόδοξο, άφού πιστεύουν ότι είναι οί συνεχιστές των Βυζαντινών αυτοκρατόρων και έπομένως όφειλουν νά υποστηρίξουν τό ελληνοχριστιανικό πνεύμα. Ἐνας άλλος καθοριστικός έπίσης παράγοντας για τή δημιουργία του κλίματος αυτού ήταν ό ρόλος που διαδραμάτισε στις εξελίξεις αυτές ό σοφός Φαναριώτης άξιωματοΰχος Ἰωάννης Καρυοφύλλης στην περίοδο 1650-1690 (βλ. τό Β' κεφ. Ἡ Συμβολή τοϋ Ἰωάννη Καρυοφύλλη και τοϋ κϋκλου του, σσ. 29-60). Ὁ Καρυοφύλλης είχε ένα ρόλο σ' όλες αυτές τις εξελίξεις όχι μόνο στόν πολιτικό τομέα αλλά και στόν πολιτιστικό, τόν όποιο όμολογουμένως έπηρεάσε θεμελιωκά. Είναι ό λόγιος που με τό σύστημά του και τις ιδέες του συνεδύασε δυναμικά τήν ελληνική Ἐνατολή και τή φωτισμένη Εύρώπη, όπως λίγες δεκαετίες άργότερα είχαν όραματιστεί ό Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης και ό Θεόφιλος Κορυδαλλέας. Ἐνα μεγάλο μέρος τής διδασκαλίας του διοχετεύτηκε στη Βλαχία κι έγινε όφορμή για παράπέρα εξέλι-

ξεις χάρη και στο ενδιαφέρον των Βλάχων ήγεμόνων και κύρια του Κωνσταντίνου Μπασαράμπα (1688-1714) και του θείου του πρίγκιπα Κωνσταντίνου Καντακουζηνού († 1716). Και είναι αλήθεια ότι χάρη σ' αυτούς τους δύο προωθήθηκε δυναμικά η πνευματική ζωή στις ήγεμονίες αλλά και στη ΝΑ Εύρωπη και την ελληνική ΄Ανατολή-λεπτομέρειες για τη δραστηριότητά τους βλ. στο τρίτο κεφάλαιο ΄Η φ ω τ ι σ μ έ ν η ή γ ε σ ί α (σσ. 61-81). ΄Ολη αυτή η κίνηση που δημιουργήθηκε τόσο από την παρουσία του Καρουφύλλη, του Δοσίθεου Νοταρά (για τον οποίο αναλυτικά ο λόγος στο ε΄ κεφ.) και των άλλων ΄Ελλήνων θρησκευτικών οδμανιστών, όσο και από το ενδιαφέρον των ντόπιων ήγεμόνων είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση της Αθθεντικής ΄Ακαδημίας του Βουκουρεστίου, της τυπογραφίας, δύο δηλ. πνευματικών κέντρων που έσημάδεψαν την ιστορία της παιδείας στην ελληνική (και βαλκανική) τουρκοκρατία. ΄Η ΄Ακαδημία και οι καθηγητές της, ΄Ελληνες όλοι προερχόμενοι από τη Βασιλεύσασα, μετέφεραν στις ήγεμονίες το πνευματικό Πατριαρχικής ΄Ακαδημίας της Βασιλεύσασας, καθαρά δηλ. ελληνορθόδοξο, χωρίς ώστόσο να λείπει η παρουσία των μηνυμάτων που έστειλε η σοφή Εύρωπη μέσω των ΄Ελλήνων λογίων που είχαν σπουδάσει σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και που συνέχισαν τη σταδιοδρομία τους στη Βλαχία. Για τη δραστηριότητα των καθηγητών αυτών βλ. στο τέταρτο κεφάλαιο τιτλοφορούμενο ΄Η Α θ θ εν τ ι κ ή ΄Α κ α δ η μ ί α - Ο ί κ α θ η γ η τ έ ς τ η ς π ε ρ ι ό δ ο υ 1 6 8 8 - 1 7 1 4 κ α ι ή σ υ μ β ο λ ή τ ο υ ς σ τ η ν ά ρ χ ο μ έ ν η έ κ π α ι δ ε υ τ ι κ ή ΄Α ν α γ έ ν ν η σ η τ η ς π ε ρ ι ό δ ο υ 1 6 8 8 - 1 7 1 4. ΄Όσο για την προσπάθεια έπαφής με τη Δύση αυτή εκφράστηκε με την άποστολή υποτρόφων σε δυτικά πανεπιστήμια (και ιδιαίτερα στην Πάντοβα), μιá προσπάθεια που φαίνεται ότι και συνεχίστηκε άργότερα, χωρίς θετικά όμως αποτελέσματα, κατά την άποψη του συγγραφέα—βλ. έδω σσ. 96-102. Σ' αυτό το σημείο, όμως, έχουμε τη γνώμη ότι ο κ. Καραθ. έπρεπε να είναι περισσότερο διεξοδικός, γιατί άραγε δεν υπήρξε συνέχεια, δεν υπήρξαν αποτελέσματα; Μήπως υπήρξε σαφής αντίδραση από τους ορθόδοξους κύκλους του Βουκουρεστίου ή μήπως οι νεαροί υπότροφοι δεν έδικαίωσαν τις έλπίδες των προστατών τους; Πάντως έμεις πιστεύουμε ότι αυτό είναι αλήθεια ιστορική, ότι δηλ. δεν επροχώρησε όπως άναμενόντα η προσπάθεια αυτή, άφορ από την άλλη μεριά εκεί μιáς οδηγούν και τά κατοπινά γεγονότα.

Οί δεσμοί όμως της Βλαχίας (και φυσικά και της Μολδαβίας και της αυστροουγγρικής, τότε, Τρανσυλβανίας) έλαβαν την ουσιαστική και πλήρη μορφή τους χάρη στην αδιάκοπη σχεδόν παρουσία στις ήγεμονίες γνωστών προσωπικοτήτων της χριστιανικής ΄Ανατολής, άνωτατων και άνωτερων δηλ. Ιερωμένων που βρέθηκαν εκεί για διάφορους λόγους είναι, όπως τους θέλει ο σ., οί περισσότεροί τους εκπρόσωποι του λεγόμενου θρησκευτικού οδμανισμού της ελληνικής ΄Ανατολής. Στους Ιερωμένους αυτούς, κατά το σ., άνηκαν όρισμένες από τις χαρακτηριστικές πρωτοβουλίες που έσημειώθηκαν ήδη: η ίδρυση της ΄Ακαδημίας, της τυπογραφίας: οί ίδιοι όμως είχαν αναπτύξει και πολιτικές πρωτοβουλίες, όπως ήταν, για παράδειγμα, οί ένέργειές τους για το σχηματισμό αντιτουρκικού μετώπου στη Βαλκανική με την υποστήριξη των Ρώσων. Σ' αυτούς όφείλεται, και είναι πιά άποδεκτό αυτό από Σλάβους και Ρουμάνους έρευνητές, η άνακοπή του σλαβισμού και ή διάδοση της ελληνικής παιδείας με τη διακίνηση του ελληνικού βιβλίου και χειρογράφου, του οποίου αυτοί οί Ιερωμένοι και ο κύκλος τους υπήρξαν οί κύριοι φορείς. Θά σημειώσουμε' έξάλλου, ότι όρισμένοι από τους ανθρώπους αυτών των άνωτάτων άξιοματούχων των ΄Ανατολικών ΄Εκκλησιών που βρέθηκαν στο Βουκουρέστι διακρίθηκαν ως Ιεροκήρυκες, δάσκαλοι, αντιγραφείς χειρογράφων, διπλωμάτες, τυπογράφοι, αλλικοί, γραμματικοί. (Βλ. Ε΄ κεφάλαιο ΄Ο Θ ρ η σ κ ε υ τ ι κ ό ς Ο υ δ μ α ν ι σ μ ό ς τ ο υ Β ο υ κ ο υ ρ ε σ τ ί ο υ, σ. 103-172). ΄Ενδιαφέρον από την ίδια άποψη ήταν και ο ρόλος που διαδραμάτισαν και οί ΄Ελληνες υπάλληλοι της αλλικής γραφειοκρατίας, όρισμένοι από τους όποιους άπέπτυξαν σαφείς δραστηριότητες στην πνευματική και την πολιτική ζωή της χώρας, όπως ήταν,

λόγου χάρη, ο Γεώργιος Καστριώτης από την Καστοριά (βλ. ειδικότερα στο ΣΤ' κεφάλαιο, σ. 173-180).

Ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας για την ανάπτυξη της παιδείας, αλλά και της πολιτικής ζωής της χώρας, ήταν αυτός που εκπροσωπούνταν από τους λεγόμενους Ιατροφιλόσοφους που είχαν φέρει στη Βλαχία ένα νέο πνεύμα ζωής: τη χριστιανική δηλ. σκέψη συνδυασμένη άρτια με την ευρωπαϊκή. Είναι αξιοπροσοχής ότι, καθώς σημειώνει ο σ., σε καμιά περίπτωση δεν σημειώθηκαν παρεκκλίσεις έξω από το πνεύμα της Όρθοδοξίας. Αυτοί λοιπόν οι Ιατροφιλόσοφοι εργάστηκαν σύντονα στις ήγμονίες και τις έβοθήσαν πολύ τόσο στη διάρκεια του προ-φαναριωτισμού όσο και κατά το φαναριωτικό αίωνα να γνωρίσουν τις νέες μορφές ζωής που παρείχε η Εύρώπη, αλλά και παράλληλα εργάστηκαν συνειδητά και για την Όρθοδοξία. Η συνεργασία τους, άλλωστε, με την αλληλία και με τους Έλληνες θρησκευτικούς ούμνιστές των ήγμονιών υπήρξε σ' όλα τα επίπεδα άγαστή. (Βλ. τό Ζ' κεφ. 'Η παρουσία της Βλαχία Ιατροφιλοσοφών προερχομένων από εκπαιδευτικά κέντρα της Δύσης' (σσ. 181-205).

Τέλος στο τελευταίο κεφάλαιο με τον τίτλο Συμπεράσματα (σ. 206-237) επιχειρείται μία θεωρητική σύλληψη της νεοελληνικής πολιτιστικής επίδρασης στη Βλαχία, όπου έπισημαίνεται η διάμαχη του «προοδευτικού», όπως το χαρακτηρίζει ο σ., και του «κατεστημένου» του πρώτου έκφραστής ήταν ο Καρυσούλλης, ενώ του δεύτερου ο Δοσίθεος Νοταράς. Η διαμάχη αυτή που είχε ξεκινήσει από τη Βασιλεύουσα (και όπου προϋπήρχαν οι παλαιές καταβολές του Λούκαρη και του Κορυδαλλέα) μεταφέρθηκε και στη Βλαχία, όπου μάλιστα δημιουργήθηκε πιο φανερά αυτό που επέδρασε ο Καρυσούλλης: τό άνοιγμα δηλ. προς την Εύρώπη, πράγμα δηλ. που φοβούνταν οι αντίπαλοι του. Δημιουργήθηκε δηλ. έδω αυτό που ονομάστηκε από σύγχρονους Ρουμάνους μελετητές «τό νεοβλαχικό στυλ»: η χριστιανική Άνατολή συζευγμένη με τη σοφή Εύρώπη. Γενικότερα όλη αυτή η κίνηση είχε ως αποτέλεσμα να έχουμε τό φαινόμενο της αναγέννησης των ελληνικών γραμμάτων, έξω από τη Βασιλεύουσα και τη Δύση, κάτω από την προστασία των Βλάχων ήγμονών. Η επίδραση που άσκησε η αναγέννηση αυτή είχε τις άμεσες συνέπειές της στην ελληνική γραμματολογία, αλλά και στη ρουμανική — σαφή καθυστέρηση όφειλόμενη στην πληθωρική έπιρροή της ελληνικής παιδείας — φαινόμενο που άπαντούμε στα μέσα του 18ου αιώνα. Στο Έπιμετρο, τέλος, ο λόγος είναι για τά βιβλία που εκδόθηκαν στη μελετώμενη περίοδο: τίτλοι βιβλίων, διορθωτές, έπιμελητές, τυπογράφοι κ.λ.

Με λίγα λόγια τό βιβλίό του κ. Καραθαν. καλύπτει ένα μεγάλο κενό, άφορ έξετάζει, έξαντλητικά θά λέγαμε, σ' όλο του τό φάσμα των προ-φαναριωτισμού, στο κεφάλαιο δηλ. που ήταν πολύ έλλιπής. Ό σ. θά μπορούσε να έργαστεί έντονότερα εκμεταλλευόμενος τις πηγές των ρουμανικών χρονικών και ένγίνει των πηγών, από τις όποιες θά μπορούσε να έχει πολλά έρωτήματα, στα όποια θά μπορούσε να δώσει τις έρμηνείες του, όπως: οι κοινωνικές δομές που προϋπήρχαν και που διαμορφώθηκαν κατοπινά με τη συμβολή των λογίων, την παιδεία που παρεχόταν, τους Ρουμάνους λογίους κ.λ. Θά έπρεπε ακόμη να μελετήσει ο κ. Καραθ. πιο αναλυτικά τις μεταναστεύσεις, κύρια από Β. Έλλάδα, και τό ρόλο των αποδημών αυτών στις οικονομικές εξελίξεις της Βλαχίας: άλλωστε ο ρόλος αυτός μνημονεύεται από τό σ. αλλά πολύ περιληπτικά. Η έμπορική και οικονομική κίνηση αυτή θά μπορούσε να άποτελέσει ένα πολύ σπουδαίο κεφάλαιο στο βιβλίό του κ. Καραθαν. Θά ήθελα επίσης να διατυπώσω όρισμένες έπιφυλάξεις για τό διάκριση που έπιχειρεί ο σ. άνάμεσα στο *lettre* και στον *intellectuel*: πρόκειται για ένα θεωρητικό ζήτημα, τό όποιο χραίζεται περισσότερο έρευνα για τη συναγωγή συμπερασμάτων.

Όστόσο παρά τις έπιμέρους αυτές παρατηρήσεις, θά πρέπει να έπισημάνω την έργα-

τικότητα τοῦ σ., τὸν καλὸ χειρισμὸ τοῦ δημοτικοῦ λόγου σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ διαστρεβλῶνεται ἐπικίνδυνα, τὴν ἐξοικειώσῃ του μὲ τὴν ἐρευνητικὴ τῶν πηγῶν. Ἐχομε ἔτσι λοιπὸν μιὰν εὐπρόσδεκτη συμβολὴ στὴ Γραμματολογία μας καὶ στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν μὲ τὴν ἀποκάλυψη μιᾶς παραμελημένης πτυχῆς τῆς ἱστορίας τῆς παιδείας μας ποὺ συνιστᾶ ἡ ἀναγεννητικὴ αὐτὴ περίοδος τοῦ προ-διαφωτισμοῦ.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΘ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἄποστολόλου Ε. Βακαλοπούλου, Ἑμμανουὴλ Παπάς. Ἀρχηγὸς καὶ ὑπερασπιστὴς τῆς Μακεδονίας. Ἡ ἱστορία καὶ τὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειάς του, Θεσσαλονικὴ 1981, 8ο, σελ. 268.

Ἐπειτα ἀπὸ τὰ εὑρήματα στὴ Βεργίνα, ἀλλὰ καὶ στὸ Δίς, στὴν Πέλλα, στὴ Σίνδο καὶ ἄλλου, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κόσμου στρέφεται ὅλο καὶ περισσότερο πρὸς τὴν ἀρχαία Μακεδονία, ὅπου δεσπάζουν οἱ μορφές τοῦ Φιλίππου Β' καὶ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου' παίρνοντας ἀπὸ τότε οἱ Μακεδόνες στὰ χέρια τους τὶς τύχες τοῦ ἑλληνισμοῦ, σφράγισαν διαδοχικὰ τὴν ἱστορία του σ' ὅλες τὶς περιόδους τῆς. Δὲ λησμονοῦμε τὴν προσφορὰ τῶν Μακεδόνων κατὰ τοὺς ἑλληνιστικὸς χρόνους καὶ τὴ σωτήρια δρᾶση τους κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρξαν μικρότερης σημασίας καὶ ἀξίας οἱ ἀγῶνες τους καὶ ἀργότερα, ὅταν, ὑπόδουλοι καὶ αὐτοί, προμαχοῦσαν γιὰ νὰ σωθοῦμε ἀπὸ τόσους κινδύνους, ὥσπου συντέλεσαν στὴν ἀπελευθέρωση καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀκριτικοῦ μας χώρου καὶ στὴ γοργότερη ἀξιοποίηση τῶν ἐπειτα ἀπὸ τὸ 1912. Ὅταν ἄρχισε ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἀπάντησαν μὲ τὸ «παρὼν» πρῶτοι καὶ οἱ Μακεδόνες καὶ προσέφεραν μεγάλες θυσίες στὸ βωμὸ τῆς Ἐλευθερίας. Ἡ μορφή τοῦ Ἑμ. Παπᾶ δεσπάζει τὸ 1821. Κατὰ τὸ μακεδονικὸ ἀγῶνα ἀργότερα ἔδρασαν μὲ τὴ βοήθεια καὶ Ἑλλήνων τοῦ Νότου οἱ Μακεδόνες καὶ ἀποσόβησαν ἐθνικοὺς κινδύνους. Ὁρατοὶ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀγῶνες, περιμένουν τὸν ἀξιο ἱστορικὸ, ποὺ θὰ στηριχθεῖ στὸ πλοῦσιο ὑλικό, ἀλλὰ καὶ στὶς ζωντανές μνημες, γιὰ νὰ τοὺς παρουσιάσει μὲ μιὰ συνθετικὴ, τεκμηριωμένη καὶ ὀλοκληρωμένη ἱστορία. Τώρα σταματᾷ στὸ ἔργο, ποὺ μᾶς χάρισε ἔπειτα ἀπὸ ἐπιπλέον ἐρευνες καὶ μελέτες ὁ ἱστορικὸς καὶ τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, ὁ καθηγητὴς κ. Ἄπ. Ε. Βακαλόπουλος. Τὸ περιεχόμενό του πρέπει νὰ ἐνδιαφέρει κάθε Ἑλληνα, ἀλλὰ πιὸ πολὺ τοὺς Μακεδόνες καὶ τοὺς κατοίκους τῆς Χαλκιδικῆς, ὅπου ἔδρασε ὁ Ἑμ. Παπάς.

Τὰ ἔγγραφα τοῦ Ἀρχείου προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἑμ. Παπᾶ καὶ τὰ παιδιά του, ἀπὸ τὸν Δ. Ὑψηλάντη, ἀπὸ Ὑδραίους, κατοίκους τῆς Χαλκιδικῆς καὶ τὰ πιὸ πολλὰ ἀπὸ κληρικοὺς τοῦ Ἄγ. Ὁρους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλους Ἑλληνες. Ἡ ἀμεσότητα τῶν ἐπιστολογράφων μὲ τὰ φοβερά γεγονότα δημιουργεῖ ἐπιβλητικὴ ἀτμόσφαιρα, ὅπου βαραίνει ἡ σκιά τοῦ θανάτου, ἀλλὰ τὴν ἀντιμάχονται ἡ πίστη, ὁ πόθος καὶ ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν ἐλευθερία. Οἱ καιροὶ ἀνάγκασαν καὶ τοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους νὰ προσέχουν καὶ νὰ συμπεριφέρονται μὲ σοβαρότητα.

Μὲ τὰ σπάνια προτερήματα καὶ τὶς θυσίες του ὁ Ἑμ. Παπᾶς ἐπιβλήθηκε σ' ὅλους ἀπόλυτα, ὅπως δείχνει ὁ μέχρι λατρείας θαυμασμός, ποὺ ἀποπνέουν ὅλα τὰ ἔγγραφα. Κι ὁ ἴδιος δὲν ἤξερε πολὺ ἄ γράμματα, ἀλλὰ πρόκοψε χάρι στὶς σπάνιες ἀρετές του κι ὁ ἐνθερμος πατριωτισμὸς τοῦ ὑπάγρουσε νὰ θυσιάσει τὰ πάντα γιὰ τὴν πατρίδα. Ἡ πολεμικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ οἱ ἄλλες ἀρετές τῶν ἐπιστολογράφων μᾶς κάνουν νὰ παραβλέπουμε